

SCHOLARS OF ELOQUENCE FROM TRANSOXIANA

Askarov Abdurashid Murodjonovich

International Academy of Islamic Studies of Uzbekistan

Department of Arabic Language and Literature, Al-Azhar

Doctor of Philosophy (PhD) in Philology

One of the most complex and elegant areas of Arabic literature, the science of eloquence (Arabic: البلاغة - mastery of words) studies the art and science of using words appropriately, effectively and beautifully. This field arose mainly from the need to understand and analyze the incomparable eloquence of the Quran. Great scholars from different parts of the Islamic world, including Central Asia, also contributed to the development of this science.

Abu Usman Amr ibn Bahr al-Jahiz (d. 868), a great thinker of his time, is considered one of the first scholars to lay the foundations of eloquence. His work "Kitab al-Bayan wa at-Tabyin" (Arabic: كتاب البيان والتبيين – - "The Book of Speech and Explanation") is one of the fundamental sources in this field, which analyzes the types of speech, its expressiveness and beauty. In his work, Jahiz studied conversation with people, speech culture, and the social impact of speech.

Abdulqohir Jurjoni (vaf. 1078) balogʻat ilmini haqiqiy fanga aylantirgan shaxs sifatida eʻtirof etiladi. Undan oldin, Balogʻat ilmi asosan badiiy sanʼatlarni (masalan, oʻxshatish va majoz) sanab oʻtishdan iborat edi. Al-Jurjoni esa oʻzining "Daloil al-Iʻjaz" (arab. دلائل الإعجاز - "Qurʻonning moʻjiza ekaniga dalillar") va "Asror al-Balagʻa" (arab. أسرار البلاغة - "Balogʻat sirlari") asarlarida mutlaqo yangi nazariyani ilgari surdi. Uning fikricha, gapning balogʻati alohida soʻzlarning goʻzalligida emas, balki ularning maʼlum bir maqsadda tartiblanishi va oʻzaro bogʻlanishida, yaʼni nazmida (نظم)dir. Bu nazariya Balogʻat ilmi rivojida tub burilish yasadi.

Markaziy Osiyoning Xorazm diyorida chiqqan buyuk olim Mahmud Zamaxshariyning (vaf.1144) balogʻat ilmiga qoʻshgan hissasi beqiyosdir. Uning "al-Kashshof" (arab. الكشاف عن حقائق التنزيل - "Qurʻon haqiqatlarining kashfiyoti") nomli Qurʻon tafsiri oʻzining balogʻatga oid tahlillari bilan mashhur boʻlgan. Zamaxshariy Qurʻonning har bir oyatidagi soʻzlar va gaplarning joylashuvini Balogʻat ilmi nuqtai nazaridan tahlil qilgan. U oyatdagi soʻzlarning joylashuvi, majoziy maʼnolari va goʻzal sanʼatlarni tushuntirib bergan. Uning bu uslubi Balogʻat ilmini amaliyotda qoʻllashning eng yorqin namunasiga aylangan. Garchi uning tafsiri moʻtaziliya aqidasi tufayli baʼzi munozaralarga sabab boʻlgan boʻlsa-da, uning ilmiy ishlari, ayniqsa, balogʻat sohasidagi tahlillari ulamolar tomonidan yuqori baholangan va keyingi asrlar allomalari, jumladan, Sakkokiya ham katta taʼsir koʻrsatgan.

Bundan tashqari, Xorazm shahridan chiqqan Sirojiddin Yusuf Sakkokiy (vaf. 1229) balogʻat ilmini tizimlashtirgan va uni uch asosiy boʻlimga ajratgan olimdir. Uning “Miftoh al-Ulum” (arab. مفتاح العلوم – “Ilmlar kaliti”) asari keyingi asrlar uchun asosiy darslikka aylangan. Sakkokiy balogʻatni quyidagi uch qismga ajratdi:

- Ilm al-Maʼoniy (علم المعاني): gap tuzilishini va maʼnosini oʻrganadi.
- Ilm al-Bayon (علم البيان): majoziy iboralar va oʻxshatishlarni tahlil qiladi.
- Ilm al-Badiʼ (علم البديع): soʻzga husn beruvchi sanʼatlarni oʻrganadi.

Ushbu tizim bugungi kunga qadar saqlanib kelmoqda va uning asari Balogʻat ilmida katta ahamiyatga ega.

Ibn al-Hojib nomi bilan tanilgan, toʻliq ismi Ali ibn Muhammad al-Xatib al-Qurayshiy (vafoti 1249) Misr va Damashq davrining buyuk ulamolaridan biri boʻlib, arab tili grammatikasi (nahv), morfologiyasi (sarf) va uslubshunosligi (balogʻat) boʻyicha oʻzining chuqur bilimi bilan mashhur edi. Uning balogʻat ilmiga qoʻshgan eng muhim hissasi “Mukhtasar al-Miftah” (arab. مختصر المفتاح) nomli ixcham asaridir.

“Mukhtasar al-Miftah” asari Balogʻat ilmi tarixida yangi sahifa ochgan Yusuf al-Sakkokiyning “Miftoh al-Ulum” kitobining balogʻat qismiga yozilgan qisqartma hisoblanadi. Aslida “Miftoh al-Ulum” ulkan hajmga ega boʻlib, uni oʻrganish talabalar uchun qiyinchilik tugʻdirardi. Shuning uchun ham Ibn al-Hojib al-Sakkokiyning fikrlarini saralab, ularni oson oʻzlashtiriladigan shaklda taqdim etishni maqsad qildi.

Uning bu asari quyidagi xususiyatlari bilan ajralib turadi:

- Ixchamlik va Liriklik: Ibn al-Hojib asarni juda ixcham va yod olish uchun qulay qilib yozgan. U asosiy qoidalarni qisqa va aniq jumlar bilan bayon qilgan.
- Tizimli Tuzilish: U balogʻatning uchta asosiy boʻlimi – Ilm al-Maʼoniy, Ilm al-Bayon va Ilm al-Badiʼ –ni tartibli ravishda bayon qilgan, bu esa oʻquvchiga ushbu fan tizimini oson tushunishga yordam bergan.
- Manba sifatida Ahamiyati: “Muxtasar al-Miftah” qisqa va loʻnda boʻlgani sababli tezda keng tarqaldi va madrasalarda asosiy darslikka aylandi. U al-Sakkokiyning “Miftoh al-Ulum” asarining gʻoyalarini ommalashtirishga xizmat qilgan.

Garchi Ibn al-Hojibning asari oʻzidan oldingi olim Sakkokiyning gʻoyalarini tizimlashtirishga qaratilgan boʻlsa-da, u keyingi olimlar uchun muhim asos boʻlib xizmat qildi. Uning qisqartmasi Balogʻat ilmi darsliklarining shakliga katta taʼsir koʻrsatdi. Xususan, Jaloliddin Qazvinij (vafoti 1338) oʻzining mashhur “Talkhis al-Miftah” (Miftohning qisqartmasi) asarini Ibn al-Hojibning bu yoʻnalishdagi ishi taʼsirida yozgan deb hisoblanadi. Al-Qazvinij oʻzining asarida baʼzi jihatlari bilan Ibn al-Hojibga ergashgan, ammo baʼzi jihatlarni takomillashtirgan.

Shu sababli, Ibn al-Hojibning nomi balog‘at ilmining rivojlanishida muhim bosqichlardan biri bo‘lib, u o‘zidan oldingi murakkab bilimlarni soddalashtirib, keyingi avlodlar uchun osonlashtirgan. Uning asari Balog‘at ilmiga oid ko‘plab sharhlar va izohlarning paydo bo‘lishiga turtki bo‘lgan.

Jaloliddin Qazviniy (vaf. 1338) (arab. جلال الدين القزويني) al-Sakkakiyning “Miftoh al-Ulum” asarining balog‘atga oid qismini ixchamlab, “Talkhis al-Miftah” (arab. تلخيص المفتاح "Miftohning qisqartmasi") nomli yangi darslik yaratdi. Bu asar o‘zining qisqaligi va tushunarli uslubi tufayli islom olamidagi madrasalarda asosiy o‘quv qo‘llanmasiga aylandi. Undan keyin, al-Qazviniy o‘zining “Talkhis”ini sharhlab, “Al-Iyzaḥ” (arab. الإيضاح "Aniq qilib tushuntirish") asarini yozdi. Al-Qazviniyning bu ishlari Balog‘at ilmini keng ommaga yoyishga yordam bergan.

Sa‘diddin Mas‘ud ibn Umar al-Taftazoniy (vaf. 1390) (arab. سعد الدين التفتازاني) Balog‘at sohasida al-Qazviniyning “Talkhis”iga yozilgan eng mashhur sharh muallifidir. Uning “Al-Mutavval” (arab. المطول "Kengaytirilgan sharh") asari Balog‘at ilmining barcha murakkab jihatlarini chuqur tahlil qilgan. Al-Taftazoniy bu asarda oldingi allomalarning fikrlarini umumlashtirib, mantiqiy asoslar bilan birgalikda taqdim etgan. “Al-Mutavval” asari o‘zining mukammalligi va ilmiy chuqurligi tufayli Balog‘at ilmida eng yuqori darajadagi manbalardan biri hisoblanadi.

Bu allomalar so‘zning nafisligini tushunish, Qur‘on balog‘atini tadqiq etish va arab adabiyotining go‘zalligini anglashga yordam beradigan mustahkam ilmiy asos yaratganlar. Ularning asarlari bugungi kunda ham Balog‘at ilmini o‘rganish uchun beqiyos manbalar bo‘lib xizmat qiladi.

Sayyid Sharif Jurjoniyy (vafoti 1413) o‘rta asrlarning yetuk islom ulamolaridan biri bo‘lib, fiqh, kalom (islom ilohiyoti), mantiq va adabiyot sohalarida chuqur bilimga ega edi. Garchi u balog‘at ilmi bo‘yicha alohida, mustaqil asar yozmagan bo‘lsa-da, bu ilmga oid yirik manbalarga yozgan sharhlari bilan katta shuhrat qozondi. Uning bu sohadagi eng muhim ishlari Jaloliddin Qazviniyning “Talxis al-Miftoh” asariga yozgan hoshiyalaridir.

Balog‘at ilmi o‘zining tizimli shaklini Sakkakiyning “Miftoh al-Ulum” asari orqali topgan edi. Keyinchalik Jaloliddin Qazviniy bu asarning balog‘atga oid qismini ixchamlashtirib, “Talkhis al-Miftoh” (qisqartma)ni tuzdi. Bu qisqartma tez orada eng mashhur balog‘at darsligiga aylandi.

Sayyid Sharif Jurjoniyyning bu sohaga qo‘shgan hissasi aynan “Talxis al-Miftoh”ni mukammal tahlil qilib, unga “Hoshiya” (izohlar) yozishdan iborat bo‘ldi. U bu hoshiyalarida oldingi olimlarning fikrlarini chuqur o‘rgandi, ularning tortishuvli joylarini tushuntirdi va o‘zining mantiqiy xulosalarini bayon qildi. Uning bu izohlari sababli “Talxis al-Miftoh” o‘quvchilar uchun yanada tushunarli bo‘lib, murakkab masalalar yechimini topdi.

Sayyid Sharif Jurjoniyning uslubi quyidagi xususiyatlari bilan ajralib turadi:

- Mantiqiy yondashuv: U balog‘at qoidalarini mantiq ilmi asosida tushuntirdi. Bu esa o‘quvchiga qoidalarning sabab va oqibatini anglashga yordam berdi.
- Qiyosiy tahlil: U turli olimlarning bir masalaga oid fikrlarini qiyoslab, ularning kuchli va zaif tomonlarini ko‘rsatdi.
- Aniqlik va tizimlilik: U murakkab iboralarni soddalashtirib, tartibli bayon etishga harakat qildi.

Sayyid Sharif Jurjoniyni balog‘at ilmini alohida tadqiqot obyekti sifatida o‘rganishdan ko‘ra, uni boshqa ilmlar bilan bog‘lagan holda tahlil qildi. Uning ishlari, asosan, tafsir, fiqh va kalom ilmlarida arab tilining balog‘iy xususiyatlarini chuqurroq anglashga xizmat qiladi. U yozgan hoshiyalar, sharhlar va izohlar asrlar davomida islom madrasalarida asosiy darsliklardan bo‘lib keldi. Uning “Hoshiya al-Talxis” asari bu ilmni o‘rganayotgan talabalar uchun bebaho qo‘llanma vazifasini o‘tadi.

Sayyid Sharif Jurjoniyni balog‘at ilmini o‘zining mantiqiy tahlillari va sharhlari orqali yangi bosqichga olib chiqdi. Uning ishlari ushbu ilmni yanada o‘rganilishi, tushunilishi va o‘qitilishida muhim o‘rin tutadi.

Xulosa qilib aytganda, nafaqat boshqa diyorlar, balki, Markaziy Osiyo madaniyat, sivilizatsiya va ilm-fanining oltin beshiklaridan biri bo‘lgan. Bu o‘lkadan chiqqan Zamaxshariy, Sakkokiy, Taftazoniy kabi olimlar nafaqat o‘z davrida, balki butun islom olamida balog‘at ilmini rivojlantirishga bebaho hissa qo‘shishgan. Ular bu nafis san‘atni tizimlashtirib, uni mustaqil bir ilm sifatida shakllantirishga kata hissa qo‘shganlar. Ularning asarlari bugungi kunga qadar islom maktablarida o‘rganilib kelinmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. سعد الدين التفتازاني. الشرح المطول لتلخيص المفتاح. – بيروت: دار الكتب العلمية، 2013. – 792 ص.
2. سعد الدين التفتازاني. مختصر المعاني شرح كتاب تلخيص المفتاح. – اسطنبول: دار الشفاء، 2017. – 704 ص.
3. سعد الدين التفتازاني. شرح مفتاح العلوم. – دمشق: دار تقوى الشام، 2020. – 793 ص.
1. ابن تغري بردي. المنهل الصافي والمستوفي بعد الوافي. – ج. 11. – القاهرة: دار كتب، 2005. – 356 ص.
2. ابن حجر العسقلاني. إنباء الغمر بأنباء العمر. – ج. 2. – مصر: المجلس الأعلى للشؤون الإسلامية، 1998. – 582 ص.

3. ابن حجر. إنباء الغمر بأنباء العمر. - ج. 1. - مصر: المجلس الأعلى للشؤون الإسلامية، 1998. - 502 ص.
4. ابن خلدون. تاريخ ابن خلدون. - ليوان، 2008. - ج. 3. - ص. 1101.
5. ابن عيسى بن عبد الله الرماني. النكت في إعجاز القرآن. - مصر: دار المعارف، 1976. - 384 ص.
6. ابن الحاجب. فوائد مختصر الأصول. - ج. 1. - بيروت، 2015. - 475 ص.
7. ابن المثنى البصري. مجاز القرآن \ بتحقيق محمد فؤاد سركين. - القاهرة: الطبعة، 1381 هـ. الجزء الثاني. - 452 ص.
8. ابن بحر الجاحظ. كتاب البيان والتبيين. - مكتبة النور، 2006. - 444 ص.
9. ابن رشيق القيرواني. العمدة في صناعة الشعر ونقده وعيوبه. - القاهرة: المكتبة الخانجي، 2000. - 1509 ص.
10. ابن حجر العسقلاني. إنباء الغمر بأنباء العمر. - ج. 2. - مصر، 1998. - 377 ص.
11. ابن حجر العسقلاني. الدرر الكامنة. - ج. 4. - حيدر آباد: دائرة المعارف العثمانية، 1993. - 505 ص.
12. ابن وهب. البرهان في وجوه البيان. - مصر: مكتبة الشباب، 2017. - 419 ص.
13. أبو الفلاح. شذرات الذهب في أخبار من ذهب. - ج. 8. - بيروت، 1997. - 655 ص.
14. أبو العباس عبد الله ابن المعتز. كتاب البديع \ شرحه وحققه عرفان مطرجي. - بيروت: مؤسسة الكتب الثقافية، 2012. - 110 ص.
15. أبو نصر الفراء. كتاب في المنطق. الخطابة \ تحقيق وتأليف د. محمد سليم سالم. - مصر: مطبعة دار الكتب، 1976. - 903 ص.
16. أبو يعقوب السكاكي. مفتاح العلوم \ تحقيق د. عبد الحميد الهنداوي؛ علي جارم و مصطفى أمين. البلاغة الواضحة. الأيام-المعاني-البديع. - القاهرة، 1999. - 539 ص.
17. احسن عباس. تعريخ النقد الاديب عند العرب. بيروت: دار العلمية، 1984. - ص. 28.
- 18.
19. Muqaddima. Ibn Xaldun al-Hadramiy. 3-jild. - Bayrut, 1957.
20. Ad-duraru-l-kamina fi a'yani-l-miati-s-samina. Ahmad ibn Ali ibn Muhammad ibn Hajar al-Asqaloniy. 5-jild. - Haydarobod, 1983.
21. Kashfu-z-zunuz an asamili kutub va-l-funun. Mustafo ibn Abdulloh Hoji Xalifa. 1-jild. - Damashq, 1994.